

Primera ressenya d'una excursió al Montseny. 1879

CAROLA DURAN TORT

El Montseny, per la seva visible situació, ha estat referència ineludible dels mariners i viatgers des de temps reculats. Només cal recordar la visió que en donava Carles Aribau en la seva mitificada Oda.

Adéu tu, vell Montseny, que des ton alt palau,
com guàrdia vigilant cobert de boira i neu
guaites per un forat la tomba del jueu
i, en mig del mar immens, la mallorquina nau
Jo ton superbe front coneixia llavors
com conèixer pogués lo front de mos parents
coneixia també lo so de tos torrents
com la veu de ma mare o del fill los plors

Però el Montseny com a objecte d'estudi i com a espai de lleure és un concepte que va aparèixer força més tard. Tot una sèrie de condicionants van portar a considerar la natura sota un prisma diferent del que havia estat vigent fins a meitat del segle XIX.

Els corrents higienistes que condemnaven la massificació i la insalubritat de les ciutats van començar a proclamar les virtuts de la natura com a antídots de la morbiditat i la mortalitat presents en les ciutats atapeïdes. Però indubtablement el que més influeix en la nova visió de la natura va ser el corrent de pensament que recorre Europa a partir de 1830. Es

tracta evidentment del positivisme, el nou mètode d'anàlisi que capgira els postulats idealistes presents en el període romàntic per situar el punt de mira en fenòmens concrets, els experimenta i tracta de trobar les lleis que els regeixen. La història, el medi i la societat són factors determinants en l'aparició de qualsevol fenomen social o artístic que tingui lloc i han de ser presos en consideració mitjançant l'observació i la comprovació. En el nucli creador d'aquest mètode científic, s'hi troben noms com els d'August Comte, Charles Darwin, Claude Bernard, Hyppolite-Adolf Taine, Émile Littré o Ernest Renan, les opinions dels quals arribaven amb força a Barcelona provinents de París, que era el centre europeu d'irradiació cultural, per mitjà de revistes i llibres que havien de superar els controls estrictes que impediien la seva distribució.

Per altra part, la Revolució de Setembre de 1868, amb el consegüent destronament d'Isabel II, va instaurar un règim de llibertats, desconegut fins aleshores. Llibertat d'expressió, de reunió i de religió, van calar fortament en la joventut que va viure l'esdeveniment, la qual va considerar que la nova situació podria instaurar un nou sistema polític per a l'estat que permetés a Catalunya esdevenir subjecte polític i eliminar el procés d'uniformització a què estava sotmesa per part dels darrers governs parlamentaris espanyols.

I amb aquesta finalitat es va crear el 12 de febrer de 1870 la societat La Jove Catalunya com a institució visible de la tertúlia que diàriament es reunia al Cafè Suís, composta per estudiants universitaris i joves lletraferits que en la seva gran majoria van arribar a ser personatges destacats en les seves respectives professions. Se la considera la primera entitat catalanista i en van formar part aproximadament una vuitantena de socis, que estaven enquadrats en les tres seccions que formaven la societat: de lletres, de ciències i d'arts. El seu programa d'acord als postulats positivistes volia recuperar els vestigis històrics que havien conformat el país, la promoció de la llengua com a eina de futur, la creació d'un corrent artístic propi i el suport a la ciència com a instrument per al progrés moral i material de la societat. Per portar a terme aquest programa, a més a més de les activitats habituals com ara conferències, vetllades d'homenatge i de record a personatges importants, premis per als certàmens literaris, també van iniciar una biblioteca amb aportacions dels socis en forma de llibres i un petit museu de troballes geològiques o mineralògiques recollides en les excursions que els socis organitzaven.

Les sortides organitzades per tal de visitar monuments importants o paisatges que reflectissin el geni del poble eren freqüents, com ho mostren els exemples següents:

[Jo] havia arribat d'una excursió a les muntanyes de Berga i Cardona de la que en guardo bons records i bons exemplars de ses salines naturals. Aficionat com ets tu a fer col·lecció de minerals te'n guardo un parell que em sembla han de satisfer-te.¹

Pocs mesos després de la fundació de l'entitat, hi ha constància d'una anada a Poblet de diferents membres, excursió que es va allargar amb la visita a Santes Creus, Lleida, Bellpuig, Montserrat i Manresa.²

Un altre exemple d'aquestes sortides apareix en una carta de Jaume Ramon i Vidales, adreçada a Àngel Guimerà, on, fent referència al grup d'amics comuns, escriu:

A propósito de ellos te diré que de un día a otro deben llegar de una expedición que hace una semana emprendieron Ubach, Pirozzini, Thomàs y Bigas, Santaló y un tal Peradaltas, socio de la Jove, y en la cual se propusieron visitar Nuria (Pirineos), Vic, San Juan de las Abadesas, Camprodón y algunas otras poblaciones de aquella comarca.³

I encara es podrien citar més sortides dels membres de La Jove Catalunya. O sigui, que l'excursionisme amb finalitats culturals i seguint les directrius positivistes era un fet habitual entre els associats de l'entitat. Per motius diversos com ara les batalles lingüístiques, les crítiques al consistori dels Jocs Florals –certamen essencial per a la recuperació del registre culte de la llengua–, la professionalització dels joves estudiants, les divergències polítiques arran del restabliment de la monarquia, la manca d'uns objectius concrets, etc. van provocar la dissolució de l'entitat el 1875.

La petició per liquidar la societat estava firmada per Antoni Aulèstia i Pijoan, Isidre Reventós, Jacint Torres i Reyató, Àngel Guimerà, Carles i Felip Pirozzini, Pere Nanot Renart, Andreu Balaguer i Merino, Ramon Picó i Campamar, Josep Fiter i Inglès, Jacint Laporta i Lluís Vila.

Entre els signants, Josep Fiter i Inglès, que també formava part de la Societat X, fundada el 1872 amb propòsits semblants a La Jove Catalunya, però amb

1 Carta de Pere Aldavert a Àngel Guimerà, datada l'octubre de 1871 i dipositada al Fons Aldavert de la Biblioteca de Catalunya. Reproduïda a Carola Duran, «Els inicis d'una amistat perdurable. Primeres cartes de Pere Aldavert a Àngel Guimerà», *Llengua & Literatura*, 7 (1996), p. 331-344. El text s'ha normativitzat sense alterar ni el lèxic ni la sintaxi.

2 Carta de Jaume Ramon i Vidales a Àngel Guimerà, datada el 22 d'agost de 1870 que forma part del Fons Guimerà de la Biblioteca de Catalunya. Editada per Carola Duran a *Correspondència entre Àngel Guimerà i Jaume Ramon i Vidales, 1865-1898*. Lleida: Punctum, 2016, p. 201.

3 Carta de 18 d'agost de 1871, *Op. Citat*, p. 228.

un nombre de membres fix, procedents molts d'ells de la menestralia, tret d'ell mateix. El 1876, iniciada la dissolució de La Jove Catalunya, segons explica el mateix Fiter va tenir «la idea de formar una reunió d'elements disgregats avui», idea que es concretà en la fundació de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques el 26 de novembre de 1876, pel mateix Fiter i quatre membres més de la Societat X.

Aquests «elements disgregats» no eren altres que els membres de La Jove Catalunya, que havien quedat orfes en el procés de dissolució de l'entitat, però que mantenien uns certs lligams com ara l'organització de la vetllada que cada any programava La Jove Catalunya, l'endemà de la celebració de la festa dels Jocs Florals en honor dels guanyadors dels premis del certamen. La revista *La Renaixensa* ho descriu així:

Per a continuar la festa que en honor dels poetes premiats en los Jocs Florals celebrava cada any la dissolta societat La Jove Catalunya, que s'havia fet ja tradicional, s'aplegaren aquest any alguns dels joves catalanistes més coneguts, tenint lloc aquella sessió la vetlla del dilluns dia 8 del corrent en lo Saló de Cent de la Casa de la Ciutat.⁴

I aquests joves catalanistes són els que ràpidament es van integrar en l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. La mateixa revista dona compte de la creació de la nova entitat i de les primeres actuacions.

S'ha constituït en aquesta ciutat una Associació Catalanista d'Excursions Científiques que es proposa, com son nom ho indica, fer viatges per Catalunya a l'objecte de recollir datos i notícies històriques, treure còpies de monuments interessants, fer observacions científiques, etc. etc. L'Associació compta ja amb un nombre regular d'individus i es divideix en tres seccions: literària, artística i científica.⁵

En el mateix número de la revista, hi surt la ressenya de

la tradicional festa literària que l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques dona anyalment en honra als escriptors premiats en lo Certamen dels Jocs Florals. [...] Obrí la sessió D. Francisco Manel Pau, amb un curt discurs, donant les gràcies als escriptors que es dignaren acceptar aquell obsequi i als que hi cooperaven llegint o donant a llegir llurs treballs, mencionant de pas la societat La Jove Catalunya de qui digué que n'és l'hereva l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, tocant a aquesta mena de festes.⁶

La nova entitat, que ràpidament creix amb la incorporació de molts dels membres de l'antiga Jove Catalunya, promou conferències, homenatja

4 *La Renaixensa* VI:1, núm. 7-8 (19 de maig de 1876), p. 315.

5 *La Renaixensa* VII:1, núm. 5 (31 de maig de 1877), p. 398.

6 *Op. citat*, p. 399.

personatges, demana la restauració de monuments, etc. però aviat les discòrdies internes, potser per una intolerància personal entre els directius van provocar una escissió en l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. Els membres del nucli original van abandonar l'entitat «condolguts al veure que no s'ha entès la lloable idea que tanta glòria podia donar a la pàtria catalana». Amb data del 30 de setembre de 1878, Josep Fiter i Inglès, Marçal Ambrós, Ricard Padró, Roman Armet i Eudald Canivell signen la seva sortida i ràpidament creen una altra societat amb el nom d'Associació d'Excursions Catalana. El canvi de l'adjectiu «catalanista» per «catalana» potser és un intent de defugir el control que els membres de la finada Jove Catalunya, de més edat, exercien sobre la primigènia entitat, però, amb la distància actual de gairebé un segle i mig, es fa difícil establir diferències entre les dues associacions, fet que també devien apreciar els seus conciutadans ja que molt aviat es van intentar crear ponts de contacte per tal de tornar a la unitat les dues entitats. Curiosament, els associats que no pertanyien a les directives van duplicar la seva pertinença a les dues societats i assistien i col·laboraven indistintament als actes que una associació o l'altra organitzaven.

Tan bon punt va tenir lloc l'escissió, les dues entitats començaren a publicar unes revistes mensuals, destinades als membres, on reflectien les excursions i els actes programats i efectuats. Són el *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana* i *L'Excursionista*. *Bolletí de l'Associació Catalanista d'Excursions Científicas*. És a partir d'aquests butlletins que tenim constància detallada de les excursions efectuades al massís del Montseny per part dels dos grups excursionistes. Totes dues publicacions apareixen al mes de novembre de 1878, segons consta a la capçalera, però la seva sortida efectiva al carrer té lloc en data posterior.

L'any 1879 té lloc un esdeveniment que serà decisiu per al coneixement de la serralada. Evidentment es tracta de l'opuscle d'Artur Osona, *Excursió a la montanya de Monseny per un propietari de la vila de Breda*. (Barcelona: Impremta Barcelonesa, 1879). L'èxit del llibret va obligar a fer una altra edició molt més acurada i completa. És la *Guia general de las montañas del Montseny: ab la versió castellana y la francesa acompañada del plan de la encontrada*. (Barcelona: Impremta de La Renaixensa, 1880). La disponibilitat de l'autor a acompanyar i a guiar els futurs excursionistes de les dues entitats va ser definitiva per al coneixement de la serralada.

Segurament fruit de la publicació del llibret i, encara més, de la coneixença i guiatge del seu autor, es té constància escrita d'una primera excursió a la serralada, amb tota probabilitat el mes de setembre de 1879. Curiosament, la narració no apareix a cap del butlletins de les dues associacions sinó

que es publicada a la revista *La Renaixensa* amb data de 31 d'octubre de 1879 i el títol: «Una excursió al Montseny» i signada per Antoni Massó.⁷ Amb posterioritat, durant l'any 1880, va ser reproduïda sota el mateix títol, augmentada amb gravats al volum de les *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científicas*.⁸

Sembla obligat presentar l'autor del treball perquè no és un personatge que sigui gaire conegut i, en canvi, va ser pioner en el tractament fotogràfic dels paisatges catalans. Antoni Massó i Cassanyas va néixer a Barcelona el 1850 i encara que la seva professió era la d'agent de canvi i borsa, l'interès per la tècnica fotogràfica li va fer impulsar *l'Àlbum pintoresch i monumental de Catalunya*, sota l'empara de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i amb la col·laboració imprescindible d'Heribert Mariezcurrena i Corrons, introductor a casa nostra de la reproducció mecànica de fotografies. Una descripció de Massó, feta pel que seria important crític literari, Josep Yxart, i inèdita fins no fa gaire, dona una descripció de la persona.⁹ Yxart, a finals de la dècada dels setanta o sigui coetàniament a l'article de Massó, el descriu com a posseïdor d'una «fisionomía franca y dulce, tan rubicunda y sonriente [...] que respira bondad, calma, prudencia y alegría». De dia, vestit elegantment i pulcrament, amb un bastonet prim, anant amunt i avall a causa dels seus negocis, però

Cambiase la decoración. Es de noche y a esta hora podemos suponerle vestido para ir a una *soirée*, calzándose los guantes, con botas relucientes y con sombrero a la última moda, o embozado en su capa, paseando por la calle de Fernando taraleando el *Salve Dinora de Faust*, saludando a las muchachas, riéndose a veces a carcajada tendida de una traducción.

Aquest elegant personatge descrit coetàniament pel crític compaginava les seves tasques d'agent de borsa i posteriorment de fundador de la Banca Massó amb el secretariat de la secció topogràfica pintoresca de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i és per aquest càrrec que forma part de l'excursió ressenyada.

Els participants en l'expedició eren, a més a més d'Antoni Massó, Artur Osona, Cèsar August Torras, Carles Garcia Vilamala i dos amics més que no pertanyien a l'entitat. I l'objectiu de la sortida al Montseny era «comparar l'elevació de sos pics més elevats». Els expedicionaris es van traslladar en

⁷ Antoni MASSÓ. «Una excursió al Montseny. Treball llegit en sessió de la Associació Catalanista d'Excursions Científicas». *La Renaixensa*, IX:2 núm. 8 (31 d'octubre de 1879), p. 250-270. Hi ha una errada en la numeració de les pàgines ja que els correspondria els números 350-370.

⁸ *Memorias de l'Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, vol. 3, 1879, p. 300-327.

⁹ Rosa CABRÉ, «Josep Yxart. Retrats de contemporanis» a *De Realisme. Aproximacions i testimonis* a cura de J.M.Domingo i Anna Llovera. Lleida: Punctum, 2013, p. 337-338.

tren fins a la vila de Breda on van ser rebuts pels delegats Sr. Clarà i Sr. Vergés. Tots junts van iniciar l'excursió, carregats amb provisions i els estris fotogràfics i topogràfics que Antoni Massó portava per tal d'establir les altures dels principals indrets. Per això, es consigna al costat de molts dels topònims l'altura que els assignen. Segons ell mateix explica no van voler llogar matxos, perquè els haurien destorbat, però sembla que la veritable raó era que costaven 7 o 8 pessetes diàries per animal, a les quals calia sumar el cost dels portadors, fets que encarien considerablement la sortida.

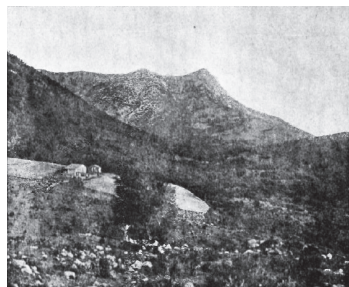
L'itinerari de la primera jornada passa per la riera de Breda, al costat d'unes ruïnes que s'anomenen de Can Pega, caminen a prop de Can Roig (350m.), masia que pertany a Riells del Montseny, descansen a la Font d'en Jaume a prop de can Berenguer, atenyen el Pla de Saba (620 m.) i s'enfronten al tram més pesat del camí, el que rodeja el pic de Morou pel coll de Font de Cors (990 m.) fins el coll del Vent o d'Alzinelles (1100 m.), que dona entrada a vall de Santa Fe.

Un cop arribats al santuari (1180 m.), l'autor descriu els camins que hi porten i es queixa de les dificultats per arribar a l'ermita.

Es verament llastimós que, previ l'arreglo del camí [procedent de Sant Celoni] no s'hagi establert per als excursionistes un servei d'una mala tartana. En altres països que se sap donar a aquests assumptes la importància que es mereixen, una associació com la nostra podria gestionar amb èxit an aquest fi, puig lo Montseny és tan interessant baix lo punt de vista pintoresc per sos hermosos paisatges, com en lo concepte científic per ses riques cristal·litzacions, par sa flora de tots los climes i per sa fauna.¹⁰

Com que el cansament era important, begueren aigua de la cabalosa font per refer-se, van sopar ràpidament i van dormir a casa l'ermità, ja que el nou alberg previst a Santa Fe encara estava molt endarrerit.

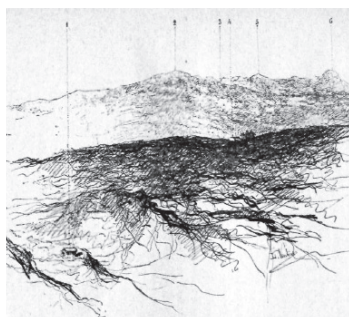
Els excursionistes ja preveïen que el dia segon seria una jornada esgotadora perquè es pretenia passar pels tres cims més elevats de la serralada i acabar dormint a Viladrau. Per això surten de Santa Fe quan tot just clareja i, en comptes d'anar a buscar el camí pel coll de Santa Elena, fet que allargaria la caminada en una hora més, enfilen directament per una drecera de «fatigosa pujada» fins el coll de Montllobar (1500 m.), per després planejar fins el coll de l'Aire (1560 m.). La boira els impedeix veure la panoràmica, però continuen pujant fins el turó Gros i el coll Ses Basses (1850 m.), per arribar finalment al

La vall de Santa Fe i les Agudes.

10 *La Renaixensa*. Op. citat, p. 257-258 [357-358]

turó de l'Home Mort (1910 m.). Els sembla que aquesta última paraula ha estat eliminada del topònim en gràcia a la brevetat o bé per repugnància a un fet luctuós. Un estrip en la boira els permet contemplar lleugerament el paisatge i decideixen continuar per la carena fins atènyer les Agudes.

El Montseny des del castell de Montsoriu.

I és en aquest passatge on comencen els problemes. Un dels expedicionaris, no s'especifica quin, decideix que ja en té prou i deixa l'excursió; acompanyat per un dels guies baixa cap a Sant Marçal on es retrobarà amb la resta. Poc abans d'arribar a les Agudes és Artur Osona qui, amb forts rodaments de cap, també abandona l'expedició amb un altre dels guies. Malgrat aquestes desercions forçades, la resta d'excursionistes decideix continuar amb la caminada prevista, fins arribar a les Agudes (1905 m.).

Però encara els esperaven nous entorpiments. «Vegèrem amb poca tranquil·litat que dos homes amb trajos del país s'estaven amagats darrera una roca per on apuntaven los caps de canons de les escopetes i fusells.» Passat el primer ensurt comproven que eren dos veïns del poble del Montseny que participaven en una batuda contra els llops. «Corria pel Montseny una llopada que s'enduia lo bestiar de tota mena [...] mes ja darrerament son atreviment fou prou gran per a arrabassar una criatura de dins mateix d'una casa».¹¹ Com que la boira no s'esvania, decidiren baixar directament cap a Sant Marçal per retrobar-se amb els companys que havien abandonat. Un dels caçadors es va prestar a fer de guia i els indicà una dreuera

Fent-nos precipitar perpendicularment per un camí, no de cabres, sinó de feres, per on arribàrem a Sant Marçal estripats de roba, desenquadrats d'ossos i rendits de forces. Les caigudes foren infinites i moltes vegades la sobtadíssima pendent, lliscosa com si fos ensabonada, obligant-nos a treure forces de la mateixa inèrcia, nos estalvià de caminar.

Arribats a Sant Marçal i creguts que hi trobarien un dinar reconfortant van rebre una gran decepció ja que «allò estava en les més lamentables condicions» i no hi havia cap possibilitat de fer un àpat. Es van haver

Sant Marçal i les Agudes.

¹¹ *Op. citat*, p. 262 [362]

de conformar amb «un llodrigó que havíem comprat als caçadors» i amb les poques provisions que portaven a sobre. La visita al santuari també va ser decebedora pels objectes de culte que contenia, que no tenien cap mena d'interès artístic.

A tocar del santuari, els excursionistes contemplen la Taula dels Tres Bisbes i és interessant la descripció que Antoni Massó en fa.

A pocs passos de Sant Marçal s'alça la creu de fusta damunt d'una llosa de pedra col·locada en lo punt culminant del coll a on se fa la partió de les aigües. És la divisòria dels bisbats de Barcelona, de Girona i de Vic. Los tres bisbes poden conversar-hi sense sortir-se de les respectives jurisdiccions.

Unes passes més enllà i a l'esquerra de la taula comença el camí cap al Matagalls que transcorre enmig d'un bosc de faigs «ple de fullaraca en què les cames s'enfonsaven fins el genoll». Camí amunt arriben al coll del Parany (1460 m.) i després al coll de Ses Portadores (1550 m.), des d'on entreveuen Viladrau per entre el brancatge dels faigs i avets de gran port. Una estassada d'arbres fa exclamar a l'escriptor:

Aquestos arbres centenaris són els que s'han salvat de l'afany desordenat de destrucció que s'apoderà dels propietaris dels pomposos boscos del Montseny. [...] Esforcem-nos, senyors, en evitar la destrucció dels magnífics boscos, tan poètics com útils, tributem als arbres seculars la major veneració, que també ells són monuments respectables.

Un cop abandonat el bosc, s'arriba al coll Pregon (1640 m.), la visió del qual entusiasma el narrador, perquè li permet contemplar els dos vessants de la muntanya. D'una banda, la vall de la Tordera amb el mar a l'horitzó i de l'altra, la vall de Viladrau, el curs del Ter, les Guilleries i els Pirineus.

Incomparable és la bellesa d'aquest coll. Una catifa del verd més brillant s'estén suaument ondulada i travessada per les cintes blanquinoses d'alguns caminets mentre fatjos que deixen créixer les branques arran de terra formen com unes paneres de fullatge i donen a aquell espai l'aspecte dels celebrats parcs inglesos tan de moda avui en dia.

Atordits pel fort vent «que mai falta allí dalt i a voltes no pot resistir-se» arriben a la creu de Matagalls (1900 m.) des d'on poden contemplar una de les millors vistes de tota la serralada per la grandiositat que emmarca. Comencen la davallada del cim quan «de sobte la baixada va fent-se més aspra per a ficar-se entre espadats cingles. De sobte, un quadro capritxós i que sembla efecte d'una falaguera il·lusió ve a omplir-nos de sorpresa. Som a Sant Segimon». El santuari també és tancat i tan sols en ple estiu s'hi pot trobar algun servei d'avituallament. Cal destacar la descripció de l'ermita que sobrevola els edificis del santuari.

Una ermita anomenada Sant Miquel dels Barretons corona un gran penyal, col·locada entremig d'una confusió de puntes de roca que el rematen i tot al voltant, exceptuant lo esquifit espai que ocupa el camí, s'hi veu enfonçar una timba horrorosa que cau a plom damunt de les teulades de l'antic monestir. [Una nota del mateix autor a peu de pàgina aclareix un fet] A son entorn venen alguns a fer-hi alardes de serenitat donant la volta a la petita ermita agafats per les puntes i accidents que presenta la roca, atreviment que sols d'imaginar-lo fa eriçar los cabells.

Capella de Sant Miquel dels Barretons.

Els expedicionaris, amb un fort cansament, deixen el santuari i s'endinsen per un grandió bosc de castanyers que el porta fins a l'ermita de l'Erola, Viladrau ja és a les envistes i els cal un bon repòs. «Adéu, Montseny!»

L'endemà, ara amb matxos fan una excursió pels voltants, visiten Puig l'Agulla, Vilalleons i arriben fins a Vic on agafen el tren cap a Barcelona.

Aquest mateix text és reproduït al volum 3 de les *Memorias de l'Associació Catalanista d'Excursions Científicas*, que, encara que porten la data de 1879, van sortir publicades, com a mínim un any més tard. L'article a les *Memòries* presenta dues novetats importants. La primera que el treball reproduïx imatges «directes d'una fotografia de D. A. Massó», fetes amb seguretat amb la càmera que l'Associació havia comprat el 1879 a petició d'Heribert Mariezcurrena i Corrons¹² per tal d'obtenir les imatges destinades a l'*Àlbum pintoresch i monumental de Catalunya*, promogut, com s'ha esmentat abans, pel mateix Antoni Massó. La segona, que la reproducció de les fotografies és feta pel procediment de fotogravat, novetat important en el camp de la reproducció d'imatges per mitjans mecànics.

Cal recordar que Heribert Mariezcurrena i Corrons, Josep Thomàs i Bigas, Joan Serra i Cova de Sant Miquel dels Sants.

¹² Núria F. RIUS. «Heribert Mariezcurrena i Corrons, retratista de Verdaguer i pioner del fotoperiodisme a Espanya (1847-1898)», *Anuari Verdaguer*, 19 (2011), p. 397-418.

Pausas i Miquel Joaritz i Lasarte havien fundat la Sociedad Heliográfica Española per introduir la tècnica de la fototípia o heliografia a casa nostra i que, fotògrafs de professió, havien viatjat a París per aprendre els nous procediments reproductors.

I per tancar el cercle iniciat al començament d'aquest article, en què es relacionava directament la finada Jove Catalunya amb la nova Associació Catalanista d'Excursions Científiques, és obligat destacar que tots els fundadors de la Sociedad Heliográfica havien estat membres de La Jove Catalunya i ara formaven part de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, on continuaven promovent el nou art de la fotografia amb conferències i exposicions.